

УДК: 340.114.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.11>

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ЗАГРОЗА ВЕРХОВЕНСТВУ ПРАВА: ПРИЧИНИ ТА МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ

Бортняк К.,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук,
навчально-наукового гуманітарного інституту,
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського,
ORCID: 0000-0002-2135-3820

Добрянська Н.,

кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри
державно-правових та гуманітарних наук,
навчально-наукового гуманітарного інституту,
Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-6319-0409

Бортняк К., Добрянська Н. Правовий нігілізм як загроза верховенству права: причини та можливі наслідки.

Вказується, в умовах інтенсивних соціально-політичних трансформацій сучасності проблема гарантування стійкості та результативності правових механізмів стає критично важливою. Правовий нігілізм як явище, що характеризується зневажливим ставленням до законодавчих приписів, скептичним відношенням до владних структур та нехтуванням правовими вимогами, становить одну з найнебезпечніших загроз для побудови правової держави та утвердження принципу верховенства права, руйнуючи фундаментальні засади соціального устрою та гальмуючи поступ демократичних процесів.

Статтю присвячено дослідженню правового нігілізму як однієї з найсерйозніших загроз для верховенства права та демократичних інститутів. Актуальність теми зумовлена тим, що правовий нігілізм, проявляючись у зневазі до закону, недовірі до державних інституцій та ігноруванні правових норм, підриває основи правопорядку та стабільність суспільства.

Автором встановлено, що коріння правового нігілізму сягає історичних, соціально-економічних та політичних факторів. Зокрема, значний вплив мають спадщина тоталітарного минулого, економічна нестабільність, високий рівень корупції та неефективність правоохоронних і судових органів. Проаналізовано різні форми прояву правового нігілізму, починаючи від побутового рівня (порушення правил дорожнього руху, ухилення від сплати податків) і закінчуючи системною зневагою до закону з боку представників влади.

Обґрунтовано, що наслідки правового нігілізму є вкрай деструктивними для держави та суспільства. Він призводить до зростання злочинності, зниження інвестиційної привабливості, послаблення демократичних засад та, зрештою, до руйнування правової держави. Аргументовано, що без подолання правового нігілізму неможливе ефективне функціонування правової системи та забезпечення реалізації прав і свобод громадян.

На підставі проведеного аналізу розроблено пропозиції щодо протидії правовому нігілізму. До них належать: посилення правової освіти населення, починаючи зі шкільного віку; підвищення ефективності роботи правоохоронних органів та судової системи; забезпечення невідворотності покарання за вчинені правопорушення, незалежно від статусу особи; проведення системних антикорупційних реформ; формування позитивного іміджу правоохоронних органів та судів шляхом підвищення їхньої прозорості та відповідальності. Також наголошено на важливості розвитку громадянського суспільства та залучення громадськості до контролю за діяльністю державних інституцій.

Ключові слова: правовий нігілізм, верховенство права, громадянське суспільство, правова культура, права людини.

Bortniak K., Dobrianska N. Legal nihilism as a threat to the rule of law: causes and possible consequences.

It is indicated that in the conditions of intensive socio-political transformations of modern times, the problem of guaranteeing the stability and effectiveness of legal mechanisms becomes critically important. Legal nihilism as a phenomenon characterized by a contemptuous attitude towards legislative provisions, a

skeptical attitude towards power structures and neglect of legal requirements, constitutes one of the most dangerous threats to the construction of a legal state and the establishment of the principle of the rule of law, destroying the fundamental principles of the social order and inhibiting the progress of democratic processes.

The article is devoted to the study of legal nihilism as one of the most serious threats to the rule of law and democratic institutions. The relevance of the topic is due to the fact that legal nihilism, manifested in contempt for the law, distrust of state institutions and ignoring legal norms, undermines the foundations of law and order and the stability of society.

The author establishes that the roots of legal nihilism go back to historical, socio-economic and political factors. In particular, the legacy of the totalitarian past, economic instability, high levels of corruption and inefficiency of law enforcement and judicial bodies have a significant impact. Various forms of manifestation of legal nihilism are analyzed, starting from the everyday level (violation of traffic rules, tax evasion) and ending with systemic disregard for the law by representatives of the authorities.

It is substantiated that the consequences of legal nihilism are extremely destructive for the state and society. It leads to an increase in crime, a decrease in investment attractiveness, a weakening of democratic principles and, ultimately, to the destruction of the rule of law. It is argued that without overcoming legal nihilism, the effective functioning of the legal system and ensuring the implementation of citizens' rights and freedoms are impossible.

Based on the analysis, proposals have been developed to counteract legal nihilism. These include: strengthening legal education of the population, starting from school age; increasing the efficiency of law enforcement agencies and the judicial system; ensuring the inevitability of punishment for committed offenses, regardless of the status of the person; carrying out systemic anti-corruption reforms; forming a positive image of law enforcement agencies and courts by increasing their transparency and accountability. The importance of developing civil society and involving the public in monitoring the activities of state institutions is also emphasized.

Key words: legal nihilism, rule of law, civil society, legal culture, human rights.

Постановка проблеми. У сучасному світі, що динамічно розвивається, питання забезпечення стабільності та ефективності правових систем набуває особливого значення. Однією з найсерйозніших загроз для функціонування правової держави та реалізації принципу верховенства права є правовий нігілізм. Цей феномен, що проявляється в зневазі до закону, недовірі до державних інституцій та ігноруванні правових норм, підриває основи суспільного життя та створює серйозні перешкоди для демократичного розвитку. Актуальність дослідження правового нігілізму зумовлена тим, що він є каталізатором для інших деструктивних процесів, як от: зростання корупції, тінізації економіки, зниження рівня довіри громадян до влади та, як наслідок, загального ослаблення правопорядку.

Ігнорування закону, яке раніше розглядалося як одиничні випадки, сьогодні набуває системного характеру, охоплюючи як повсякденну поведінку громадян, так і діяльність державних органів. Це створює парадоксальну ситуацію, коли норми права існують, але їхня ефективність та обов'язковість ставляться під сумнів. Таким чином, дослідження причин, форм і наслідків правового нігілізму, а також розробка ефективних механізмів його подолання є не просто теоретичним завданням, а нагальною потребою практики. Лише глибоке розуміння природи цього явища та цілеспрямована робота з його нейтралізації дозволять побудувати міцну, стабільну та справедливу правову державу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання, присвячені наслідкам впливу правового нігілізму на верховенство права, досліджували такі науковці, як І.В. Здреник, І.Ф. Корж, Н.В. Мельник, М.В. Повалена, О. Ткаля та ін. Разом з тим, хоча питання правового нігілізму були предметом багатьох наукових досліджень, залишаються деякі аспекти, які потребують глибшого вивчення, особливо в контексті національного державотворення. Зокрема, це стосується визначення критеріїв розмежування випадкових правопорушень, скоєних через незнання або необережність, від цілеспрямованої, свідомої зневаги до закону на інституційному рівні, а також розкриття впливу правового нігілізму на верховенство права.

Формулювання цілей статті. Метою статті є проведення комплексного аналізу правового нігілізму як системного явища, що є прямою загрозою для верховенства права в Україні. Основними завданнями, поставленими у статті, є: визначення природи та причин виникнення правового нігілізму в сучасному українському суспільстві; здійснення класифікації форм прояву цього явища на різних рівнях; надання оцінки деструктивних наслідків правового нігілізму для соціальної, економічної та політичної сфер життя; розроблення конкретних та ефективних пропозицій щодо протидії правовому нігілізму, що ґрунтуються на міждисциплінарному підході.

Виклад основного матеріалу. Правовий нігілізм є вкрай негативним явищем, виникнення якого зумовлене цілою системою факторів економічного, політичного, соціального та іншого характеру.

Як зазначається стосовно цього деякими науковцями, одним із найбільших проявів деформації законності є правовий нігілізм, що розглядається переважно більшістю науковців як антипод правової культури, зокрема такої її складової частини, як її прояв на рівні суспільної свідомості кожного окремого індивіда і відповідно до цього його поведінки в певних життєвих умовах [1, с. 25].

З позиції загальної теорії права, правовий нігілізм протиставляється правовій культурі як системі знань, цінностей і установок, що формують належну поведінку особи у правовому полі. Якщо правова культура стимулює правову активність та сприяє реалізації принципу верховенства права, то правовий нігілізм, навпаки, призводить до соціально-правової дезадаптації індивіда, руйнуючи механізми правового регулювання.

Особливої уваги заслуговує його індивідуально-психологічний аспект. На рівні суспільної свідомості правовий нігілізм виявляється у формуванні установки на обхід закону, легітимацію «позаправових» практик, знецінення ролі правових норм у вирішенні життєвих конфліктів. У поведінковій площині це набуває форми правового інфантилізму, правової пасивності або навіть свідомого правопорушення. Таким чином, відхилення від ідеалу правової культури на рівні особистості трансформується у суспільно небезпечне явище, яке підриває засади законності та перешкоджає утвердженню верховенства права.

У результаті правовий нігілізм можна розглядати як системну деформацію правової культури, що охоплює когнітивний (недостатні знання про право), аксіологічний (заперечення цінності права) та поведінковий (невиконання чи ігнорування правових норм) рівні правосвідомості. Його подолання вимагає не лише удосконалення правотворчої та правозастосовної діяльності, а й формування у суспільстві нової правової ідеології, заснованої на визнанні права як фундаментальної соціальної цінності.

Н. Вахнюк вважає, що правовий нігілізм – це заперечення або зневіра в існування, легітимність або авторитет права як значущої або справедливої системи [2, с. 243].

Інші науковці пропонують розглядати правовий нігілізм як своєрідну деструктивну рису психології особистості, яка проявляється у негативній реакції на законодавчі настанови, недотримання загальнообов'язкових правил поведінки, а іноді – у грубому їх порушенні, особливо можновладцями, здатне не тільки загальмувати розвиток прогресивних тенденцій, а й зруйнувати вже досягнуті позитивні результати [3, с. 220].

Таким чином, правовий нігілізм можна визначити, як деформацію правосвідомості, що проявляється у свідомому чи підсвідомому запереченні соціальної цінності права, зневажанні його норм та інститутів, недовірі до механізмів правового регулювання, що у підсумку веде до порушення принципу законності та підриву верховенства права як фундаментальної засади правової держави.

Правовий нігілізм має різні форми вираження, однак, найбільш небезпечним він є у правоохоронній, судовій системах та в інших органах влади.

Як зазначають з цього приводу М. В. Повалена, І. В. Здреник та ін., правовий нігілізм у правоохоронних органах проявляється в тому, що деякі працівники під час виконання своїх повноважень здебільшого керуються не законами, а позицією та вказівками керівництва. На думку вчених, діяльність правоохоронних органів, зокрема поліції, зумовлена та спрямована насамперед, на зміцнення законності в державі та захист прав людини, оскільки будь-яке із повноважень поліції пов'язане із забезпеченням та гарантуванням прав людини [4, с. 46].

Інші вчені звертають увагу на такий прояв негативного наслідку правового нігілізму, як своєрідне прагнення публічної влади взяти під контроль судову владу, створивши таким чином передумови для порушення засади поділу влади, що є однією зі складових принципу верховенства права [5, с. 91].

Окрім розглянутих вище, форми прояву правового нігілізму можна класифікувати за такими основними критеріями [6]:

1. За рівнем прояву: 1) індивідуальний правовий нігілізм – недовіра чи зневажливе ставлення окремої особи до права; байдужість або свідоме ігнорування правових норм у власній поведінці; 2) колективний – формування у певних соціальних групах або спільнотах установок на заперечення права (наприклад, корпоративні практики, що суперечать закону); 3) суспільний – поширене в масштабах держави явище недовіри до правової системи, яке проявляється у низькій правовій культурі та масовому ухилянні від дотримання законів; 4) державний (інституційний) – проявляється в діяльності органів влади, які допускають свавілля, подвійні стандарти у правозастосуванні або нехтують принципом верховенства права.

2. За характером прояву: 1) активний – свідоме порушення закону, легітимація позаправових методів вирішення спорів, правовий цинізм; 2) пасивний – правова апатія, байдужість до права, небажання користуватися правовими механізмами захисту своїх інтересів.

3. За сферою прояву: 1) у правотворчості – прийняття суперечливих, декларативних або популістських законів, нехтування принципами юридичної техніки; 2) у правозастосуванні – вибіркове застосування норм, ігнорування рішень судів, корупційні практики; 3) у сфері правової культури та освіти

– низький рівень правових знань, недооцінка значення права як регулятора суспільних відносин; 4) у суспільно-політичному житті – толерантність до правопорушень, відсутність запиту на справедливе правосуддя, укоріненість «тіньових» практик.

Наступним питанням, яке потребує розкриття у межах цього дослідження, це визначення чинників, які обумовлюють виникнення правового нігілізму.

Досліджуючи причини виникнення правового нігілізму, І.Ю. Чухрай зазначає, що правовий нігілізм є породженням системи суб'єктивних і об'єктивних чинників. Окрім того, науковець указує на наступність нігілістичних традицій – протягом багатьох століть формувалося нігілістичне ставлення до правових норм, які приймалися на догоду владі і втілювалися в життя з порушенням принципів справедливості, свободи і рівності. Між тим, вчений також вважає, що сучасна ситуація в країні демонструє відсутність політичної волі правлячої верхівки України активно протистояти правовому нігілізму: покласти край корупції, покращити законотворчу практику, завершити судову реформу, удосконалити систему освіти тощо [7, с. 39-40].

У свою чергу Р.П. Сухацький указує на те, що обумовленість правового нігілізму пов'язана з цілим комплексом чинників – соціально-економічних, політичних, культурних, психологічних, інституційних. На думку науковця, правовий нігілізм, як форма деформації правосвідомості, призводить не лише до ігнорування правових норм окремими особами чи соціальними групами, а й підриває основи легітимності державної влади, гальмує суспільний прогрес, формує підґрунтя для правового свавілля та зростання рівня правопорушень [8, с. 183].

У цілому, погоджуючись з наведеними науковими підходами до розуміння причин та чинників, що сприяють виникненню правового нігілізму, можна запропонувати таку науково обґрунтовану їх класифікацію:

1. Соціально-економічні чинники, до яких належать: низький рівень життя населення; соціальна нерівність та відчуття несправедливості; незбалансованість економічної політики держави; домінування «тіньової економіки».

2. Політичні чинники, серед яких доцільно виділити: кризу легітимності влади; відсутність реальної політичної конкуренції; корупцію в органах державної влади; зловживання владою та узурпація повноважень.

3. Правові чинники: суперечливість і нестабільність законодавства; низька якість нормотворчості, наявність прогалин і колізій; вибірковість у правозастосуванні; ігнорування принципу верховенства права органами влади.

4. Соціально-психологічні чинники, а саме: низький рівень правосвідомості та правової культури; правовий інфантізм і правова апатія громадян; суспільна толерантність до правопорушень; негативні стереотипи щодо ефективності правових інститутів.

5. Культурно-освітні чинники, які включають: недостатня правова освіта та просвіта; слабкий розвиток громадянського суспільства; відсутність дієвої системи формування правової культури з раннього віку.

6. Історико-традиційні чинники, до яких віднесено: спадковість правового нігілізму з попередніх етапів розвитку державності; домінування позаправових регуляторів (звичаїв, традицій, «неписаних правил»); історична недовіра до держави та права як інститутів тощо.

З'ясування причин виникнення правового нігілізму дозволяє зрозуміти, що це явище не є випадковим відхиленням у суспільному розвитку, а має глибокі соціально-економічні, політичні та правові передумови. Однак не менш важливим є дослідження не лише витоків, а й наслідків цього феномена, адже саме вони визначають реальні загрози для функціонування правової системи. Правовий нігілізм, трансформуючись із деформації правосвідомості у практичну площину суспільних відносин, безпосередньо підриває принцип законності та ставить під сумнів утвердження верховенства права як базової засади демократичної держави.

Так, основними напрямками негативного впливу правового нігілізму на верховенство права є: 1) делегітимація правових норм – знецінення їх регулятивного та охоронного потенціалу, що призводить до вибіркового або формального їх застосування; 2) спотворення правосвідомості – зниження рівня правової культури, формування у громадян установки на ігнорування або обходження правових приписів; 3) деформація принципу юридичної рівності – виникнення практики подвійних стандартів у правозастосуванні, що суперечить базовій засаді верховенства права; 4) дискредитація інститутів правосуддя – зменшення довіри до судової влади та правозастосовних органів, що підриває їхню легітимність; 5) розширення сфери правового свавілля – зростання кількості правопорушень та позаправових практик як на рівні індивіда, так і на рівні державних органів; 6) інституційна нестабільність – підірив ефективності системи стримувань і противаг, що веде до загрози узурпації влади; 7) соціально-правова анемія – втрата здатності права виконувати функцію арбітра в суспільних відносинах, що стимулює конфліктність та правовий вакуум.

Після визначення причин та напрямів впливу правового нігілізму на верховенство права, необхідним є окреслення шляхів його подолання.

Д. Стрілко розробив комплексну систему заходів, спрямованих на подолання цього негативного явища, залежно від сфери, у якій правовий нігілізм проявляється, а саме:

1) у загальнодержавному вимірі – через формування державної політики, орієнтованої на реальний захист прав і свобод людини, підвищення рівня соціального добробуту, неухильне дотримання Конституції та законів України усіма органами влади;

2) у сфері правотворчої діяльності – через підвищення професійного рівня нормотворчості, розширення кола суб'єктів законодавчої ініціативи, забезпечення відкритості та прозорості законотворчого процесу, а також шляхом вдосконалення процедур правової експертизи нормативних актів;

3) у сфері правозастосування – за рахунок підвищення професійних стандартів у юридичних професіях, удосконалення та зміцнення судової системи, забезпечення ефективної дії конституційних норм, проведення системних навчально-практичних заходів для працівників органів влади та створення консультативних механізмів при юридичних інституціях;

4) у сфері правового виховання – через популяризацію правових знань, розвиток різних форм правопросвітницької діяльності, підвищення інтересу громадян до вивчення права та забезпечення широкого доступу до якісної правової інформації [9, с. 219].

Інші науковці з метою подолання правового нігілізму в Україні пропонують впровадити низку заходів з підвищення загального рівня правової культури українства (наприклад, заміщення засобами правопросвітництва у суспільній правосвідомості, професійній правосвідомості правництва, компетентній правосвідомості публічних службовців пережитків російської ґенези на цінності, закладені в основу правової державності України) [10, с. 265].

З огляду на проведені дослідження, у якості науково обґрунтованих шляхів подолання негативно-го впливу правового нігілізму на верховенство права можна запропонувати:

1. Нормативно-правовий рівень: кодифікація та систематизація законодавства – усунення колізій і прогалин, що формують ґрунт для правового нігілізму; імплементація принципу правової визначеності (legal certainty) – передбачуваність норм, чіткість формулювань, стабільність правового регулювання; гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами (зокрема, Європейської конвенції з прав людини та практики ЄСПЛ).

2. Правозастосовний рівень: посилення інституційної спроможності судової влади – забезпечення її незалежності, ефективності та прозорості; уніфікація судової практики – формування стабільної правової доктрини через інститут зразкових і типових справ; підвищення рівня професійної етики державних службовців та правників (legal ethics) як засобу протидії правовому свавіллю.

3. Соціально-правовий рівень: правова освіта та просвіта – системне формування правової культури з дитячого віку; включення до навчальних програм дисциплін із прав людини, верховенства права та громадянських свобод; розвиток правової соціалізації молоді – створення умов для практичного засвоєння механізмів правового захисту (модельні суди, moot courts, участь у громадських організаціях); зміцнення довіри до інститутів держави шляхом впровадження принципів «good governance»: підзвітність, прозорість, інклюзивність.

4. Кримінологічний та превентивний рівень: профілактика девіантної правової поведінки – запровадження програм ресоціалізації правопорушників, підтримка альтернативних способів вирішення спорів; дерегуляція надмірно ускладнених процедур – зменшення бюрократичних бар'єрів, що про-вокують до правового нігілізму.

5. Філософсько-правовий та культурний рівень: формування правового ідеалу як суспільної цінності – позиціонування права не лише як засобу примусу, а як гаранта свободи та справедливості; розвиток громадянського суспільства – інституалізація правозахисних рухів, які здатні виступати протигаю державному правовому нігілізму.

Загалом, важливо зазначити, що подолання правового нігілізму потребує комплексного підходу – одночасних змін у правотворчості, правозастосуванні, правовій культурі та освіті.

Висновки. Таким чином, проведені дослідження дозволяють стверджувати, що правовий нігілізм є багатогранним суспільно-правовим феноменом, який має історичні, соціально-економічні, політичні та правові передумови. Його сутність полягає у деформації правосвідомості, що проявляється як на рівні окремої особи, так і в масштабах суспільних та державних інституцій.

Основні форми прояву правового нігілізму охоплюють індивідуальний, колективний, суспільний та інституційний рівні, а його наслідки безпосередньо підривають принцип законності, сприяють делегітимації правових норм, поширенню правового свавілля та зниженню довіри до інститутів влади. У результаті створюється загроза стабільності правової системи та реалізації принципу верховенства права. Подолання цього явища можливе лише за умови комплексного підходу, який включає вдосконалення законодавства та правозастосовної практики, зміцнення незалежності судової влади, розви-

ток правової освіти і просвіти, формування високого рівня правової культури та ефективне функціонування громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мозолюк-Бондар Л.М. Форми прояву деформації законності: окремі аспекти дослідження. *Право і суспільство*. 2019. № 1. Ч. 2. С. 23–27.
2. Вахнюк Н. Суб'єкти правового нігілізму в правовій культурі України. *Юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 242–248.
3. Ткаля О., Зуєва А. Правовий нігілізм як фактор впливу на національну безпеку держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 219–223.
4. Повалена М. В., Здреник І. В., Мельник Н. В. Існування правового нігілізму як фактору порушення основоположних прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10, С. 44–47.
5. Корж І.Ф., Кірієнко В.М. Політико-правова аберація: нігілізм та зброя. *Інформація і право*. 2023. № 1(44). С. 91–101.
6. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС. 2020. 268 с.
7. Чухрай І.Ю. Причини правового нігілізму в Україні та засоби протидії цьому явищу. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 37–40.
8. Сухацький Р.П. Проблема правового нігілізму та його вплив на розвиток сучасного суспільства. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2025. № 1(87). С. 180–184.
9. Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 216–220.
10. Трубчанінов К.С. Українська національна ідентичність і правова культура. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Т. 4. № 89. С. 265–270.